

MILUTIN GARAŠANIN, *Praistorija na tlu SR Srbije*, I—II, 1973, Belgrad, XI + 700 p. + 127 pl. alb-negru și VII pl. în culori; 15 hărți și 30 fig. în text

După mai bine de treizeci de ani de susținută activitate arheologică — în cursul căreia a făcut numeroase descoperiri de mare importanță și a publicat un număr impresionant de studii, dintre care multe cu caracter de sinteză — colegul M. Garašanin, profesor la Universitatea din Belgrad și membru corespondent al Academiei sârbe de științe, publică acum o nouă și amplă sinteză asupra preistoriei Serbiei. Iar cum de la redactarea cărții (1967) și până la publicarea ei (sfrșitul lui 1973) au trecut câțiva ani, autorul a adăugat un scurt capitol de *Addenda* privind cercetările mai recente, de care a ținut seama în mare măsură și în rezumatul francez. Spre deosebire însă de sinteza mai redusă, publicată acum 15 ani în al său al 39-lea BRGK (1958) — *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien* —, care trata numai epoca neolitică și epoca bronzului, noua sinteză îmbrățișează evoluția istorică pe teritoriul Serbiei (inclusiv cele două regiuni autonome, Voivodina și Kosovo-Metohie), începând cu epoca paleolitică și mergând până la sfârșitul celei de-a doua epoci a fierului, într-un cuvânt întreaga preistorie și protoistorie a acestor regiuni. Desigur că cercetătorii străini ar fi preferat o sinteză care să îmbrățișeze întregul teritoriu al Iugoslaviei și totodată care să fie publicată în întregime într-o limbă de circulație universală; căci oricât de amplu ar fi rezumatul (63 p.), este limpede că în el cititorul nu poate găsi de multe ori și discutarea detaliată a problemelor, așa cum se face în textul redactat în limba sârbo-croată. Dar întrucât și noi publicăm numai scurte rezumate în limbi străine la volumele noastre, nu-i putem reproșa autorului acest lucru...

Din textul sârbo-croat, după o scurtă prefață (p. IX — XI), șase pagini (9—14) sînt dedicate paleoliticului, mezoliticului și „preneoliticului”, 140 pagini (17—157) neoliticului (= „epocii recente a pietrei”), 127 pagini (161—288) perioadei de tranziție spre epoca metalelor și începuturile epocii bronzului, 106 pagini (291—396) epocii dezvoltate a bronzului — cu aceasta încheindu-se volumul I. Primele șase pagini ale vol. II (p. 401—406) sînt consacrate problemelor periodizării epocii fierului, împărțită de autor

în patru perioade: p. 407—454 tratează despre prima perioadă, p. 455—495 despre a doua, p. 496—519 despre a treia și p. 520—542 despre a patra și ultima perioadă. Urmează 12 pagini de concluzii (543—554), cîteva pagini (552—562) cu *Addenda* și o bibliografie cuprinzînd peste 800 de lucrări a mai bine de 270 de autori, toate citate în notele cărții. Rezumatul în limba franceză cuprinde 63 pagini, iar indicele general 24 de pagini. La sfârșitul planșelor se află legendele acestora, atît în limba sârbo-croată cît și în limba franceză, volumul II încheindu-se cu o scurtă erată și cu tabla de materii.

Ținînd seama de amploarea lucrării, a numărului problemelor discutate și a faptului că nu am putut citi în întregime decît textul rezumatului, darea noastră de seamă va trebui să se limiteze la unele discuții în legătură cu acesta și numai într-o mică măsură la unele dintre datele textului sârbo-croat.

De la început ni se pare interesant de semnalat faptul că autorul folosește aproape exclusiv termenul de *grupă* în locul celui de cultură (grupa Starčevo, grupa Vinča etc.). Desigur că se abuzează de multe ori de termenul *cultură* pentru fiecare variantă regională sau chiar de mică amploare, dar totala excludere a termenului respectiv pentru toate culturile preistorice ni se pare excesivă. Pentru fiecare dintre aceste „grupe” sînt precizate limitele geografice, iar pentru multe dintre ele textul este însoțit și de cîte o hartă sumară de răspîndire, pe care uneori sînt indicate și alte localități, pe lângă celele eponime. Autorul studiază toate aceste „grupe” culturale (această precizare fiind valabilă pentru toate epocile) pe baza unui „program” care — după indicarea ariei de răspîndire — se oprește la tipul de așezare, la tipul de locuințe și la ritul funerar, trecînd apoi la descrierea inventarului mobilier: unelte, ceramică și plastică etc., apoi la „cronologia internă și la grupele locale”, la economia comunităților respective, pentru a se opri apoi la cronologia relativă în raport cu celelalte culturi ale aceleiași epoci și, în sfârșit, la cronologia absolută. Bineînțeles că nu toate aceste aspecte ale analizei se pot întîlni întotdeauna și mai ales pe larg în rezumatul francez, de unde lipsește de altfel și indicarea datelor C 14 și discutarea lor.

Pentru epocile paleolitică și mezolitică sînt semnalate cele cîteva descoperiri — cele mai vechi fiind musteriene —, menționîndu-se că unelele de os de la Risovața trebuie puse în legătură cu „cultura ursului de peșteră” dinspre vest și în același timp că descoperirile mezolitice sînt încă puțin studiate. Spre deosebire de textul srbocroat, unde descoperirile de la Lepenski Vir și cele similare sînt trecute la „preneolitic”, în rezumatul acestui grup cultural este înregistrat la „epoca neolitică”. Autorul are rezerve în privința încadrării cronologice în perioada mezolítico-epipaleolitică a celor mai vechi niveluri de la Lepenski Vir, dar ele nu se par întemeiate, ținînd seama de precizările stratigrafice ale lui D. Srejovici din ultimele sale lucrări, de celelalte descoperiri epipaleolitice din ultimii ani din Iugoslavia și de așezările contemporane de pe malul românesc al Dunării, dintre care unele își au identități perfecte în nivelurile cele mai vechi de la Lepenski Vir. Nu poate fi deci nici o îndoială că aceste niveluri sînt anterioare culturii Starčevo. Iar faptul că autorul nu se referă în nici un fel la descoperirile din România este destul de surprinzător, chiar dacă textul a fost redactat în 1967.

Trecînd la epoca neolitică propriu-zisă, Milutin Garašanin își începe expunerea cu cultura Starčevo, deoarece la data redactării studiului său nu erau cunoscute încă descoperirile din Voivodina, similare celor de la Gura Baciului și Circea, din România, atribuite fazei Proto-Scsklo, deci puțin anterioare culturii Starčevo. Autorul are desigur dreptate cînd socotește că „grupa” Starčevo aparține unui vast complex neolitic vechi din zonele centrale și orientale ale Balcanilor, cărora li se pot atribui și grupele Criș, Körös, Karanovo I — II, Kremikovici și Vršnik (ultima din Macedonia). După părerea noastră denumirea de complexul Starčevo-Criș este însă preferabilă, fiind mai cuprinzătoare. Potrivit vechii sale concepții, acest complex este strîns legat de Anatolia, dar în „grupele Körös, Starčevo și mai puțin în Criș și Vršnik” s-ar putea distinge o a doua componentă reprezentată de ceramica „impresso” tipică pentru Adriatică și pentru Mediterana occidentală. În realitate însă acea specie impresso cu șiruri paralele de împunsături nu este o adevărată caracteristică (și uneori chiar lipsește de tot) în cultura Starčevo-Criș, iar legăturile cu Anatolia par a fi fost mai degrabă indirecte decît directe, prin intermediul neoliticului din nordul Greciei. E sigur însă că autorul are dreptate cînd afirmă că „diferitele grupe de ceramică pictată trebuie legate de ceramica pictată din perioada chalcolitică din Anatolia” și că se poate vorbi de o „migrație succesivă” (noi

am spune o serie de migrații succesive) care a adus neoliticul în Peninsula Balcanică.

În privința periodizării culturii Starčevo, autorul o adoptă pe aceea a doamnei Draga Garašanin — trei faze, dintre care a doua se împarte în două etape (în fapt aceeași periodizare ca a lui V. Milojević, deosebirea fiind numai de terminologie). Este sigur că în zona occidentală a grupeii Criș (respectiv în zona grupeii Körös) se pot distinge o evoluție și unele aspecte regionale — între altele lipsa aproape completă a picturii în zona Körös. Dar faptul că în România pictura este frecventă în așezările Criș și pe de altă parte puținătatea săpăturilor de la noi în acest domeniu nu ne dau încă posibilitatea de a studia temeinic aceste variante. În legătură cu cronologia absolută a acestei culturi, desigur că nu putem face autorului un cap de acuzare pentru că socotește că „datele C 14 sînt cu siguranță nesigure”, căci și alți arheologi au aceeași părere. Dar a pune sfișitul culturii Starčevo și respectiv începutul culturii Vinča pe la 2800 î.e.n., pe baza descoperirilor de la Tărtăria, Turdaș etc., înseamnă — așa cum am arătat și cu alte prilejuri — să nu se țină seama de stratigrafia descoperirilor din Bulgaria și Grecia, care arată incontestabil că primele culturi neolitice din Balcani și de la Dunăre sînt cu cel puțin 1 500 de ani mai vechi decît așa-zisele „date clasice”. Dealtfel în textul srbocroat sînt menționate unele dintre datele C 14, dintre care unele indică pentru Vršnik III (Starčevo II b) data de 4915 ± 75 î.e.n.

În legătură cu „grupa Vinča”, autorul — după ce se oprește asupra periodizării ei (rămînînd mai departe la vechile sale subdiviziuni: Vinča-Turdaș I¹, Vinča-Turdaș II, Vinča-Pločnik I, Vinča-Pločnik II, care cuprinde două faze² — reia problema variantelor regionale pe care le prezentase într-o lucrare anterioară, precizînd că „variantele clasice” este aceea din Serbia centrală și de nord, din Voivodina și din zona Velika Morava, celelalte variante sînt: varianta Moravei de sud, înlocuită acolo în perioada Vinča-Pločnik II cu grupa Bubanj-Hum; varianta Kosovo, foarte apropiată de precedenta; varianta din Bosnia orientală și acelea din Transilvania și din Oltenia.

Spre deosebire de cei mai mulți cercetători români care socotesc că Turdaș și aspectul corespondent din restul Transilvaniei nu pot

¹ Nu înțelegem de ce autorul folosește în chip permanent forma *Tordos*, care nu există în nomenclatura oficială de mai bine de o jumătate de secol.

² Autorul împarte cultura în etape, iar pe acestea în faze, deși în chip obișnuit noi împărțim o cultură în faze și pe acestea în subfaze sau etape.

fi datate în prima fază a culturii Vinča, ci numai începând din faza Vinča II (ba chiar s-a emis ipoteza că ar trebui datate la începutul fazei Vinča III — respectiv C), autorul e de părere că stratigrafia de la Tărtăria ar arăta că faza cea mai veche a variantei transilvănene este sironă cu Vinča I. Luând drept bune unele afirmații din deceniul trecut ale unor cercetători din Transilvania, M. Garašanin vorbește de o fază Turdaș-Petrești (care ar corespunde cu Vinča I/II) și de o fază Petrești-Turdaș (care ar corespunde cu Vinča II), deși este acum cu totul clar că asemenea faze nu au existat niciodată, cultura Petrești nelegându-se probabil organic de cultura Turdaș și fiind în orice caz în întregime posterioară acestora. Cît privește „variantea olteană”, nu ni se pare exact că ea ar trebui datată exclusiv în faza Vinča-Pločnik, deoarece unele descoperiri vechi datează sigur cel puțin din Vinča II. Iar descoperirile de la Rastu nu pot fi încadrate exclusiv în etapa Vinča-Pločnik II b, căci există certe elemente din Vinča B și Vinča-Pločnik I.

Faza numită de unii colegi români Vădastra I este paralelizată cronologic de autor cu Vinča II; dar chiar dacă ea ar constitui o grupă deosebită de cultura Dudești, noi nu credem că ea ar trebui datată exclusiv post Vinča I, ci mai degrabă „à cheval” între Vinča I și II. În orice caz este greu de admis că sfârșitul culturii Boian („faza Petru Rareș”) ar corespunde cu începutul fazei Vinča-Pločnik, dacă nu pentru alte motive (pe care nu le mai amintim aici) cel puțin pentru faptul că între „Vădastra I” (paralelizată de autor cu Vinča II) și sfârșitul culturii Boian trebuie situată *întreaga evoluție* a acestei ultime culturi, așa încît începutul fazei Vinča-Pločnik corespunde mai degrabă cu începutul fazei Boian III (Viđra).

Explicația existenței diferitelor grupe regionale ale acestei culturi este pusă de autor în legătură cu valorile succesive de migrație ale elementelor balcano-anatoliene și cu diferite influențe venite pe alte căi. Cred însă că și fondul local trebuie avut în vedere, chiar dacă deocamdată nu se poate afirma că la nașterea culturii Vinča a avut un rol important și cultura Criș-Starčevo. Cît privește problema datei de început a culturii Vinča, autorul amintește în rezumat data propusă pentru sfârșitul culturii Starčevo, dar în textul srbocroat indică cîteva date C 14: Vična-Turdaș I = 4426 ± 60 ; Vinča-Pločnik II (= Vinča D, respectiv IV) = 4070 ± 60 ; Vanăița (= Vinča D) = 3931 ± 160 și data (desigur neverosimilă și datorită după părerea noastră unor contaminări) de 2797 ± 60 pentru Gornea Tuzla (Vinča C = Vinča-Pločnik I). Ni se pare semnificativ faptul că cele două date C 14 pentru faza Vinča D (= Vinča-

-Pločnik II) sînt aproape identice cu cele obținute pentru stratul Spanțov (= Boian IV) din așezarea de pe Ostrovelul-Căscioarele săpată de noiși pentru Radovanu așezare pe care descoperitorul o datează în faza de tranziție de la Boian la Gumelnița), ceea ce întărește și pe această cale obiecția noastră de mai sus privind sincronismul propus de autor pentru această ultimă fază a culturii Boian.

Trecînd la „grupele neolitice periferice”, autorul studiază descoperirile aparținînd culturii Tisa din Banat, ale culturii Bapska-Lengyel din Slovenia și ale culturii Danilo din Metohia. Primul grup ar corespunde în special perioadei Vinča-Turdaș II — Vinča Pločnik I și ar avea o origine locală. Nu vedem însă cum ar putea fi vorba de o origină diferită de aceea a culturii Tisa de mai la nord, căci nu credem că se pot admite origini diferite pentru grupele regionale ale aceleiași culturi.

Autorul atribuie și grupa Bapska-Lengyel tot complexului balcano-anatolian, admițînd că ea este contemporană în linii mari cu Vinča și anterioară culturii Lengyel din regiunile situate la nord de granițele Iugoslaviei. În schimb grupa Danilo din Metohia este evident pătunsă din vestul Peninsulei Balcanice și reprezintă o etapă trzie a culturii respective, contemporană cu Vinča.

Capitolul următor este consacrat perioadei de tranziție spre epoca metalelor și spre începutul epocii bronzului, dar autorul include în această perioadă de tranziție și întreaga evoluție a culturii Bubanj Hum, ceea ce nu ni se pare indicat. Căci, dacă sîntem de acord că termenul de perioadă de tranziție e potrivit „îținîndu-se seama de marele proces istoric și cultural declanșat de mișcările popoarelor stepelor, popoare indoeuropene”, nu credem în nici un caz că s-ar putea încorpora în acest proces și prima fază a culturii Bubanj Hum care — prin toate elementele și prin analogiile strînse cu culturile Sălcuța și Krivodol (subliniate chiar de autor) — este o cultură *eneolitică*, anterioară marelui proces amintit. Faptul că autorul nu folosește termenul „de eneolitic (sau altul corespunzător) nu este un motiv suficient pentru a include această etapă în perioada de tranziție, căci ar fi putut-o numi foarte bine neolitic trziu (deși, în acest caz n-ar mai fi putut socoti cultura Vinča o cultură neolitică trzie). După cum se știe, decorul cu grafit al ceramicii este un element specific eneolitic, care dispare în culturile perioadei de tranziție, iar faptul că între Bubanj Hum I și faza Vinča-Pločnik II există un paralelism indiscutabil arată și el că această fază nu poate fi datată în perioada de tranziție. Chiar în faza Bubanj Hum II pictura cu grafit se mai menține, întocmai ca la noi în cultura Cernavodă I care, potrivit demonstrației lui S. Mörntz și P. Roman,

este o cultură eneolitică, nu din perioada de tranziție, chiar dacă se datorește tot unor mișcări dinspre stepele pontice. Elementele de legătură semnalate de autor între Bubanj Hum II și Coțofeni și chiar cu straturile VI—V de la Ezero pot dovedi că prima a intrat bine și în perioada de tranziție, dar nu pot influența încadrarea cronologică a fazei anterioare (Bubanj Hum I). Autorul recunoaște de altfel că paralelismele indicate mai de mult de el între Bubanj Hum II și Glina III — Schnekkenberg vor trebui discutate din nou, în lumina observațiilor făcute de cei doi cercetători români citați mai sus. Iar în privința legăturilor cu grupa Sălcuța, M. Garașanin nu e de acord cu sincronismele propuse de D. Berciu, el socotind că se poate stabili un paralelism între Sălcuța III — Bubanj Hum I b și Sălcuța IV — Bubanj Hum III, în timp ce Sălcuța II a-b trebuie legată de o fază relativ evoluată a culturii Gumelnița. Problemele acestea, deosebit de importante, vor trebui discutate pe larg în viitor, dar chiar aceste sincronisme propuse de colegul iugoslav dovedesc că Bubanj Hum nu poate fi încadrat în întregime în perioada de tranziție.

Apariția grupei Bubanj Hum I și a variantelor sale regionale sînt explicate „prin deplasarea purtătorilor culturii Sălcuța sub presiunea noilor elemente, probabil indoeuropene, sesizabile în cadrul evoluției Cernavodă”. Dar, după părerea noastră, această deplasare, dacă a avut loc încă din timpul fazei Sălcuța II, nu s-a putut începe sub presiunea acestor noi elemente, ea putînd fi pusă în legătură cu o eventuală expansiune provocată de cauze interne. Abia spre sfîrșitul fazei Sălcuța III presiunea incipientă a purtătorilor culturii Cernavodă I în zona răsăriteană a Dunării ar fi putut determina un ecou și în zona Sălcuța, care să ducă la o nouă pătrundere a acestei culturi spre sud-vest. Dar faptul că grupe culturale similare culturii Sălcuța se întîlnesc pînă în Albania, iar elementele ale culturii Gumelnița dintr-o fază mai degrabă veche sînt răspîndite pînă la țărmurile Egeii, dovedesc că expansiunea acestor două culturi este mai veche. De altfel autorul spune că geneza etapei Bubanj Hum II este destul de incertă, deși nu se poate nega o parțială continuitate, iar elementele legate de Coțofeni și de Baden-Kostolac „au jucat un rol dintre cele mai importante”. Și aceste fapte pledează în favoarea obiecției noastre cu privire la încorporarea fazei Bubanj Hum I în perioada de tranziție și totodată dovedesc utilitatea reluării acestei probleme de către cercetătorii români.

Și grupele Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr din Voivodina și Serbia de nord ar fi putut fi încorporate tot perioadei eneolitice (respectiv ultimei faze a neoliticului), chiar dacă grupa Bodrogkeresztúr se caracterizează și

prin multe unelte de metal. Diferitele amulete metalice, dintre care unele se leagă de pandantivul de aur de la Traian-Dealul Fîntînii, precum și sincronismele precizate de noi între Cucuteni A 3 și Gumelnița A 2—B 1 îl determină pe autor să accepte un paralelism între Bubanj Hum I și Bodrogkeresztúr și să presupună un sincronism între Tiszapolgár și Vinča-Pločnik I, ceea ce trebuie admis în linii generale, dar indică din nou că aceste culturi nu trebuie încorporate perioadei de tranziție, ci epocii eneolitice.

În rezumatul francez autorul nu discută problema cronologiei absolute a grupei Bubanj Hum, dar în textul sîrbo-croat, după ce indică o serie de apropieri cu sudul macedonean și egeic și ajunge la concluzia că această grupă este destul de tîrzie (și de aceea, desigur, a inclus-o în acest capitol), amintește datele C 14 obținute pentru Helladicul Vechi I, II și III, care se eșalonează între 2633 ± 75 și 2036 ± 61 î.e.n. Tocmai aceste date ar fi trebuit însă, credem, să trezească scepticismul autorului în privința legăturilor pe care le stabilește el cu Bronzul macedonean și cel egeic; căci chiar admitînd paralelismul propus de el între Bubanj Hum I b și Sălcuța III (și nu cu Sălcuța II, cum a susținut D. Berciu), întrucît datele C 14 pentru Sălcuța II se situează în preajma lui 3500 î.e.n., nu vedem cum Bubanj Hum II (care urmează imediat după Bubanj Hum I b) ar putea fi contemporan cu Helladicul Vechi, care — potrivit datelor C 14, se situează cu 1 000 de ani mai tîrziu decît Sălcuța II. Și nu cred că se poate presupune că Bubanj Hum I b (și respectiv Sălcuța III) ar fi dăinuit un mileniu.

În privința „afluxului elementelor venite din stepe” — pentru care M. Garașanin citează necropola de la Decca Mureșului și unele lame lungi de silex — este destul de probabil că el s-a petrecut și pe o cale ocultă pe la nord de Carpați; dar lame lungi de silex se găsesc frecvent încă din faza Gumelnița A 2 și nu ni se pare neapărat necesar să le căutăm originea în cultura steper. Totodată Decca Mureșului pare a avea o poziție aparte, căci este destul de nesigur că ar trebui încadrată grupei Bodrogkeresztúr.

În schimb grupele Baden și Baden-Kostolac trebuie indiscutabil situate în perioada de tranziție, cum socotește și autorul, care presupune că ele s-au format pe baza elementelor Lengyel tîrziu, cu influențe sigure din sud, cum indică vasul-sosieră și vasele antropomorfe de la Center, din Ungaria. Grupul Vučedol s-a extins pînă în Serbia Centrală (dar de fapt a ajuns pînă în preajma Porților de Fier), în geneza lui existînd poate și o componentă Lengyel (cum a susținut S. Dimitrijevič) și unele elemente egeice (obiecte de cult), dar și un element al steperilor, cum arată

unele vase din cultura catacombelor din stepele pontice, dealtfel cunoscute și discutate de mult.

Abia odată cu menționarea unor descoperiri izolate din Voivodina, atribuite grupei Nagyrev, și cu descoperirile aparținând grupei Periam (pentru care autorul întrebuințează forma Periamos) se poate vorbi, după părerea noastră, de începutul epocii bronzului în sensul carpato-dunărean și nord-balcanic. Ținând seama de pumnalele triunghiulare dateabile în faza Reinecke A 1, autorul e de părere că s-ar putea admite pentru Periam o dată puțin posterioară etapei Bubanj Hum III, ceea ce dealtfel arată din nou că aceasta din urmă e anterioară începutului epocii bronzului în sens carpato-danubian.

În Serbia occidentală, grupa Belotic-Bela Crkova „reprezintă stabilizarea începutului epocii bronzului în sensul cronologiei Europei centrale”, paralelizat (tabela de la p. 392) cu Periam, respectiv Reinecke A 1/2 și Draga Garașanin I. Sînt caracteristice necropolele mici tumulare și adesea cu cerc de pietre, practicîndu-se atît incineratîa cît și înhumatîa. Apropierea pe care le face cu grupa Glina-Schneckenberg, cu tumulul de la Tariverde și cu unele morminte tumulare din Caucaz îl determină pe autor să creadă că acestea contribuie la soluționarea problemei formării acestei grupe.

În capitolul „topoare de aramă” autorul întreprinde în textul sîrbo-croat un amplu studiu al acestei categorii de piese, împărțînd topoarele perforate în trei tipuri: I, topoare-ciocane (cu patru variante); II, topoare cu două tășuri (cu mai multe variante) și III, topoare cu un singur tăș (cu trei variante). Deoarece aceste unelte au făcut obiectul mai multor studii — inclusiv unele recente ale lui A. Vulpe — nu vom insista asupra acestei probleme. Menționăm numai că, după părerea autorului, tipul I 2 (Vidra) ar trebui legat în linii generale de Hotnița (și deci datat în fazele Gumelnița A2—B și Cucuteni A, respectiv Bubanj Hum I a), cu atît mai mult cu cît autorul crede că depozitele de la Pločnik ar aparține acestei perioade, reprezentate în stratul superior de la Pločnik și prin alte descoperiri. Totodată M. Garașanin socotește că toporul de tip Murgeni (II 2 a, după tipologia sa) de la Ariuș ar trebui încadrat în faza Cucuteni A-B. Dar toporul-ciocan de la Drăgușeni și mai ales toporul cu tășurile în cruce descoperit în stratul Gumelnița A 2 de la Ciolănești dovedesc că asemenea piese pot fi anterioare fazei Cucuteni A-B.

Oricum ar fi, autorul e de părere că originea diferitelor tipuri de topoare de aramă trebuie căutată în ateliere locale, cu toate că nu se pot exclude influențe străine, în special dinspre Caucaz.

Trecînd la obișnuitele interpretări istorice cu care se încheie acest capitol, autorul e de părere că această interpretare trebuie să aibă în vedere în primul rînd mișcările succesive de populații venite dinspre stepe, care au contribuit în mare măsură la indoeuropenizarea Balcanilor și a sud-estului Europei. Din rezervele formulate de noi mai sus este clar că socotim valabilă această concluzie numai începînd cu o etapă ceva mai tîrzie decît aceea la care situează colegul M. Garașanin începutul acestor mișcări de populație. Totodată credem că și centrul-est al Europei a avut un rol însemnat la trecerea la epoca bronzului în zona carpato-dunăreană—nord-balcanică.

Trecînd la epoca dezvoltată a bronzului, M. Garașanin socotește că în sud-estul Europei se pot distinge trei mari complexe culturale: balcano-carpatic la Dunărea inferioară; balcano-oriental în teritoriul trac și balcano-occidental, care, în cursul evoluției ulterioare, pot fi puse în legătură cu cele trei etnii: dacii, tracii și ilirii. Grupul din Serbia trebuie legat, mai mult sau mai puțin, de complexul balcano-oriental, deși există și elemente legate de complexul balcano-occidental iar raporturile cu zona carpato-balcanică sînt deosebit de importante. Adoptînd periodizarea preconizată de Draga Garașanin, autorul împarte epoca bronzului în trei mari perioade (așa cum s-a admis și la noi în ultimii 15 ani), dintre care prima ar corespunde Bronzului vechi al cronologiei Reinecke (A1), cea mijlocie (II) cu fazele A 2/B 1 și B 2/C Reinecke, iar faza tîrzie (III) cu Reinecke C/D (vezi tabelul cronologic de la p. 392).

Principalele grupe culturale ale Bronzului dezvoltat din Serbia sînt: Slatina (în Serbia orientală, în zona centrală a rîului cu același nume); *Paracin*, imediat la nordul grupei precedente; *Mediana*, cîteva descoperiri în estul Serbiei; *Lapatince*, în sudul Serbiei și în regiunea Kosova-Metohie (toate acestea legate de complexul balcano-oriental); grupele *Vattna* și *Zuto Brdo*, făcînd parte din complexul balcano-carpatic, primul răspîndit în special în Banat, iar celălalt în Banat și într-o parte din Serbia occidentală, coborînd în lungul Dunării pînă spre Olt; *varianta* din Serbia occidentală a grupului *Vattna*, precum și o serie de descoperiri izolate din aceeași perioadă. Împreună cu interpretarea istorică, aceste importante capitole ocupă în textul sîrbo-croat restul vol. I, adică peste 100 de pagini. Noi vom stăruii aici în special asupra celor două grupe înglobate în chip just în complexul balcano-carpatic și care cuprind și o parte din teritoriul de sud-vest al României în zona lor de răspîndire.

Evoluția grupei *Vattna* este împărțită de autor în trei etape (I—III), dintre care prima reprezentată în special prin cunoscu-

tele descoperiri de la Pančevo și Omoljca, puse în justa lor valoare mai de mult de regretatul M. Grbić; etapa a doua prin descoperirile de la Vattina și Vrsac (Virșeț), iar a treia prin necropola de la Ilandza. Centrul de expansiune al grupei se află în Banat, unde se întâlnesc și elemente ale grupei Dubovac-Zuto Brdo, ceea ce îl face pe autor să spună că raporturile cu această a doua grupă sînt dificil de lămurit. În schimb această grupă (Dubovac-Zuto Brdo) este împărțită în două variante regionale, una occidentală și alta orientală. Ni se pare însă că ar fi fost preferabil să se vorbească de o singură mare grupă culturală (respectiv culturală), cu unele variante regionale, căci deosebirile dintre ele par a avea în special explicații cronologice, „grupă” Vattina fiind, la începutul ei, puțin anterioară celeilalte. Într-adevăr, în cuprinsul ei se întâlnesc și elemente ce corespund etapei Reinecke A 2, nu numai etapei B 1-2, în timp ce în „grupă” Dobovac-Zuto Brdo nu cred că există elemente ce ar putea fi atribuite etapei Reinecke A 2. Pe de altă parte, descoperirile de la Dubovac sînt în mare parte mai tîrzii decît cele de la Virșeț, ceea ce explică și deosebirile dintre ele. Totodată, poate că în loc ca aceste două grupe să fie încorporate „complexului balcano-carpatic”, ar fi fost preferabil să fie atribuite marelui complex cultural dunărean, legat direct de marele fluviu, în susul văii căruia există și alte grupe înrudite. Cu toată existența izolatelor morminte de înhumație de la Vattina, ni se pare preferabil să se mențină vechea denumire — „culturile cîmpurilor cu urne” —, care sugerează în același timp și legăturile indiscutabile cu grupele situate în susul Dunării, de care am amintit. Dealtfel, poate că și lipsa formelor ceramice unghiulare specifice etapei Vattina I (de tip Pančevo-Omoljca) în grupa Zuto Brdo se explică tot din pricina diferenței cronologice, în cursul evoluției pierzîndu-se acest caracter inițial.

Și autorul acordă un rol însemnat influenței miceniene, asupra căreia am insistat și noi cu prilejul studierii descoperirilor din necropola de la Cîrna. În ceea ce privește însă influențele plasticii grupei Vučedol asupra statuetei grupei Zuto Brdo-Dobovac (respectiv Cîrna) preconizate de Z. Leticia și considerate posibile de M. Garašanin — deși nu socotim oportun să discutăm aici problema în amănunt —, trebuie spus că nu ni se par deloc evidente. Căci, dacă dorim neapărat să contestăm originea egeică-sudică a tipului statuetei cu rochie-clopot din cultura Gîrla Mare-Cîrna și să preconizăm o origine autohtonă dunăreano-balcanică, atunci ni se pare mult mai firesc să nu ne îndreptăm cu gîndul la statuetele plate ale culturii Vučedol, ci spre statuetele cu rochie-clopot ale culturilor

Gumelnița și Sălcuța. Totuși, întrucît între dispariția acestor ultime culturi și perioada mijlocie a epocii bronzului sînt prea multe sute de ani în care acest tip de statuete lipsește cu totul la Dunăre, explicația influenței miceniene-egeice rămîne deocamdată cea mai plauzibilă.

Varianta occidentală a culturii Vattina — cîteva așezări, dar în special necropole tumulare, unele de înhumație, cu schelete mai ales întinse și numai rar chircite, altele de incinerare în urnă cu capac — pare a se datora tocmai influențelor culturii Vattina de la Dunăre asupra populațiilor din Serbia occidentală. Caracterul autohton de bază al acestor populații este confirmat, spune autorul, atît de trăsăturile generale cît și de detaliile privind riturile funerare etc. Din punct de vedere cronologic această grupă se încadrează în fazele II și III ale cronologiei D. Garašanin (respectiv Reinecke B2-D).

Dintre descoperirile izolate, amintim pumnul de tip „Griffplattendolch” de la Veliki Gaj, al cărui decor amintește de acela al unora dintre bronzurile de la Apa. Autorul este de părere că formele diferitelor săbii din Serbia sînt importante pentru studierea originii tipului Boiu din Transilvania, iar exemplarul amintit de la Veliki Gaj pledează în favoarea influenței miceniene în acest domeniu, influență despre care s-a mai vorbit în legătură cu unele elemente ale depozitului de la Apa.

În interpretarea istorică a epocii bronzului, autorul subliniază din nou continuitatea neîntreruptă pînă la tranziția spre epoca fierului, participarea unor elemente din Serbia la migrația egeeană (sau a popoarelor mării), precum și faptul că marile complexe etno-culturale semnalate stau la baza formării ilirilor (complexul balcano-occidental) și a tracilor (complexul balcanic răsăritean), deși precizează pe bună dreptate că procesul de diferențiere etnică nu s-a terminat definitiv decît în epoca următoare (și, după părerea noastră, chiar mai tîrziu decît este înclinat să oreadă colegul nostru).

În capitolul introductiv privind periodizarea epocii următoare, se preconizează împărțirea epocii fierului în patru etape, urmîndu-se și de astă dată periodizarea propusă de Draga Garašanin, iar, pentru Macedonia, și periodizarea mai veche a autorului. Faza I, secolele XIII—VIII î.e.n. (= Reinecke Bronz D, Ha A-B), care constituie „tranziția spre epoca fierului propriu-zisă”; II, secolele VIII—VI (= Reinecke Ha B 3—C), o etapă de „stabilizare și de apariție definitivă a grupelor etnice din sud-estul Europei”; III, secolele VI—IV (= Reinecke Ha D și Latène A), „epoca de înflorire a aristocrației tribale” și

IV, Latène B-D (= Tischler-Déchelette II—III), Latène-ul iliric și epoca scordiscilor în Serbia.

După părerea noastră, ar fi fost preferabil ca perioada de tranziție — dar nu atât de lungă pe cât o preconizează M. Garașanin — să nu fie încorporată epocii fierului; într-adevăr, în etapa Ha A, chiar dacă apar obiecte de fier — extrem de puține — nu se poate vorbi de o metalurgie a fierului la Dunăre, iar culturile din această etapă sînt în continuare directă, fără modificări esențiale, ale aceluia din perioada anterioară. În schimb Ha B putea fi considerat perioada de început a epocii fierului, așa încît nu ni se pare plauzibilă continuarea perioadei de tranziție pînă la sfîrșitul secolului al IX-lea.

Însuși faptul că în „prima perioadă a epocii fierului” autorul încorporează și cultura timpurilor de urne din Voivodina și cultura Gava vine în sprijinul punctului nostru de vedere, fiind limpede că acestea nu sînt culturi ale epocii fierului. Tassić, care arată că prima dintre aceste culturi e o continuare a culturii timpurilor de urnă din epoca bronzului, a precizat de altfel că „o parte din descoperiri aparțin încă Bronzului D al lui Reinecke”. Pe de altă parte, toată lumea știe că în spațiul carpato-dunărean imensa majoritate a depozitelor etc. de bronz se situează tocmai în perioada Ha A și ni se pare că ar fi cel puțin nefiresc să atribuim epocii fierului tocmai perioada celei mai exuberante înfloriri a metalurgiei bronzului.

În ceea ce privește grupa Gava — pe care M. Garașanin o pune în legătură cu mișcări de populații venite din Crișana și care, în ultimă instanță, fac parte probabil tot din marile mișcări care au dus la migrația egeică — ea este reprezentată printr-un mic număr de descoperiri, despre ea putîndu-se spune același lucru, căci comparațiile valabile, invocate de autor, se situează tot în fazele Reinecke Bronz D — Ha A1.

Concluziile detaliatului studiu consacrat depozitelor din perioada I (pe care, în paranteză, o numește din nou „perioada de tranziție”) și din care rezultă că ele se situează aproape exclusiv în Voivodina și în Serbia dunăreană sînt în concordanță cu punctele de vedere recent formulate în special de colegul Mircea Rusu și de W. A. von Braun. Împărțite în trei orizonturi — primul corespunzînd grupei Uriu-Domănești al lui M. Rusu (respectiv Reinecke Bronz D), al doilea grupei Suseni (respectiv Reinecke Ha A 1) și al treilea grupei Turiu-Jupalnic (Reinecke Ha A 2) — aceste depozite datează începînd din secolul al XIII-lea și pînă în secolul al XI-lea î.e.n., așa încît trebuie atribuite, după părerea noastră, exclusiv sfîrșitului epocii bronzului

și perioadei de tranziție, și nu primei epocii a fierului.

În interpretarea istorică a acestei perioade — pe care M. Garașanin o caracterizează drept perioada de tulburări și de fuziune a unor elemente diferite — el atribuie zonei dunărene a Serbiei și Voivodinei „cel puțin o participare parțială la mișcările care au culminat cu migrația egeică, aceasta din urmă neputînd fi explicată decît prin valuri succesive (grupa Gava, orizontul depozitelor de bronzuri, mișcările spre Macedonia-Vardaroftsa etc.)”. Pe de altă parte, el este de părere că „în cursul acestui proces foarte complicat s-au format definitiv popoarele paleobalcanice (iliri, traci, daco-misiceni)”, ceea ce — cel puțin pentru daci — ni se pare o anticipare, căci greu s-ar putea vorbi despre aceștia din urmă începînd chiar cu secolul al X-lea î.e.n.

În perioada a II-a a epocii fierului — care „reprezintă o perioadă de stabilizare” — autorul distinge „grupa traco-cimeriană, complexul balcano-carpatic (Basarabi) și complexul balcanic-occidental”. Inventarul primei grupe — în care s-ar putea distinge două orizonturi — se compune în primul rînd din piese de harnășament, datînd în linii generale din perioada Reinecke Ha B 3/C 1, deci în linii generale de la începutul secolului al VIII-lea î.e.n. Al doilea grup — Basarabi — care în Serbia a fost studiat de N. Tassić, este datat de autor tot începînd din Ha B 3/C, 1 socotînd drept probabilă atribuirea lui etnică unor elemente dacice. Poate că totuși și la această dată ar trebui să se vorbească încă de tracii nord-dunăreni, abia începînd cu sfîrșitul Hallstattului putîndu-se situa începutul diferențierii grupei geto-dace la Dunăre și Carpați.

În ceea ce privește unele elemente ale decorului ceramicii culturii Basarabi, autorul împărtășește teza reînvierii locale a unor vechi elemente — teză susținută de A. Vulpe; dar, așa cum am arătat altădată, astfel încît nu vom mai intra aici în detalii, unele motive și o anumită tehnică decorativă trebuie puse în legătură cu influențe venite mai dinspre vest; în schimb altele se leagă direct de un grup local anterior (cultura Insula Banului).

Din complexul balcanic-occidental face parte grupa Glasinac, pătrunsă și în vestul Serbiei, care constituie continuarea culturii din perioadele anterioare ale zonei occidentale a Peninsulei Balcanice. Pe de altă parte, ea se menține și în perioada a III-a și trebuie atribuită în chip firesc ilirilor. Din același complex mai face parte și grupa Sava Reka, datînd din Ha C, deci cam pe la 700 î.e.n. Ritul funerar (tumuli, incinerarea fără urne etc.) permite atribuirea ei tot ilirilor, deși se pot observa și unele influențe traco-cimeriene.

Perioada a III-a se caracterizează în special prin mormintele prințiare aparținînd tot com-

plexului balcano-occidental, ca și prin faza tirzie a grupei Glasnac, cum s-a arătat și mai înainte. Mormintele princiare de la Novi Pazar și Atenica, cu nenumăratele lor obiecte de aur, de bronz și de fier, inclusiv resturi de car de luptă, sînt date de autor în secolul al VI-lea și cel mai trziu la începutul secolului al V-lea î.e.n. Obiectele de import provin din diferite centre grecești, unele fiind de origine etruscă-ioniană (de ce și etruscă?), altele greco-continentale sau din sudul Italiei. Dintre piesele ioniene se amintește că hldria de la Atenica este destul de asemănătoare aceleia de la Histria. Din punct de vedere etnic, autorul crede că descoperirile de la Novi Pazar pot fi atribuite autariaților, ca de altfel și descoperirile de tip Mramorac, datînd exact din același timp și constînd în primul rînd din centuri metalice late, bogat decorate.

Perioada a IV-a a epocii fierului „este perioada Latène din cronologia clasică a preistoriei europene” — spune autorul —, ea legîndu-se și de expansiunea celtică, așa încît în Serbia începuturile acestei perioade sînt destul de tirzii. Împărțită în patru etape (IV a — IV c2) — prima, a cărei dată de început e îndoielnică, se termină la cca 300 î.e.n., iar ultima se încheie la 100 î. e.n. Descoperirile din această perioadă se situează în special în nord, în regiunile locuite de scordisci. Componenta dacică este foarte puternică în Banat, dar se întinde și pe Morava, aici fiind pusă de autor în legătură cu deportările întreprinse de romani (Plautius Silvius Aelianus). Dar

și în regiunile dardanice din sud există elemente de cultură dacă, pe care M. Garașanin le atribuie influențelor din perioada cuceririlor lui Burebista. În regiunile occidentale — ilirice —, elementul celtic este mai greu de sesizat. Latène-ul din Serbia începe de fapt în faza Latène C 1 (de exemplu Zldovar), unde celții s-au menținut pînă la cucerirea romană, ba chiar și în secolul al II-lea e.n. (la Stari Slankamen-Acumincum).

Această destul de lungă dare de seamă — dar totuși incompletă — nu are pretenția, așa cum am mai spus — de a fi putut semnala, și cu atît mai puțin de a discuta toate ipotezele, sugestiile și concluziile autorului. Dar chiar din ceea ce s-a putut arăta, rezultă limpede că ne aflăm în fața unei ample și valoroase sinteze, rod al fructuoasei activități a autorului de-a lungul a trei decenii, lucrare care va prileji desigur încă multe discuții. Faptul că în unele privințe nu am subscris la concluziile colegului Milutin Garașanin și că am făcut și unele obiecții de metodologie (privind de exemplu încorporarea neoliticului final — respectiv a eneoliticului — în același capitol cu perioada de tranziție spre epoca bronzului, ca și includerea perioadei de tranziție spre epoca fierului (Ha A) în prima perioadă a acestei epoci) nu diminuează desigur valoarea lucrării, toți cercetătorii în domeniul preistoriei și al varietății regiunilor balcanodunărene trebuind să-i mulțumească pentru această prețioasă contribuție.

Vladimir Dumitrescu

HORST W. BÖHME, *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts*, „Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte”, 19, München, 1974, 384 p., 69 fig., și 3 pl.; volumul de ilustrații, 147 pl. și 19 hărți

Cunoscuta colecție „Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte”, care apare la München sub redacția prof. Joachim Werner, s-a îmbogățit recent cu o nouă și impunătoare monografie. Este vorba de lucrarea lui H. W. Böhme dedicată studierii anticizărilor germanice din secolele IV—V e.n., provenind din mormintele descoperite în regiunea dintre Elba și Loara. La baza lucrării au stat descoperirile din circa 300 de morminte complete, încheie, și cîteva sute de obiecte izolate, aparținînd unor morminte găsite întâmplător. De fapt, autorul a separat din cimitirele romane trzii din secolele IV—V, descoperite în Belgia și nordul Franței, mormintele, ceramica și toate obiectele de proveniență și origine

germanică. Datorită faptului că toate aceste descoperiri nu fuseseră întotdeauna bine încadrate cronologic, cultural și tipologic, și nici nu se bucuraseră de o cercetare sistematică, H. W. Böhme a purces la stringerea, sistematizarea și studierea lor într-o monografie unitară și completă.

Lucrarea, întocmită după un plan judicios conceput, cuprinde trei mari capitole și un număr însemnat de subcapitole, cerute de natură și varietatea materialului arheologic. Totul este precedat de o prefață a prof. J. Werner, urmată de un cuvînt înainte și de o introducere semnate de autor. Încheierea se face cu o listă a descoperirilor și cu prescurtările lucrărilor citate mai des în monografie.